

ЛЕОНИД БІЛЕЦЬКИЙ.

[ДОЦЕНТ ДЕРЖАВ. УКР. УНІВЕРСИТЕТУ].

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Для старших клас гімназій, учительських семінарів та для
самоосвіти.

ТОМ I. ВИП. I.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

Друкарня видавництва „ЧОРНОМОР”.
Каліш. Табор інтерпретаций.
1923.

Переднє слово.

Через обставини надзвичайної дорожні, яка зробила навіть шкільний підручник майже недоступним не тільки для ширших кол суспільства, але й для більш-менш економічно забезпечених, через обставини друкарські ми свій курс „Історії української літератури“ ділимо на цілком закінчені невеликі випуски. Робимо це лише з економічних причин, щоб улекшити придбання курсу, розбивши його на менші частини, і цим даємо можливість набувати за невелику плату окремі випуски, аби, таким чином, поступово, й з матеріального боку непомітно, можна було придбати кожному учневі цілий підручник, не витрачаючи на нього всі гроші з гори.

А. БІЛЕЦЬКИЙ.

Львів, р, 1923. 2/п.

ВСТУП.

1. Український народ та його побут.

Український народ і його племена. Серед великої славянської сім'ї народів український народ належить до Ядранської раси круглоголових народів, що оселилися навколо Адріатицького моря й розселилися потім далі на північ і північний схід Європи. Український народ як антропологічний тип цієї раси разом з Тирольцями й Герцоговцями є найкращим: стрункий, високого зросту, чорнявий, з карими очима—таким переважно є тип Українця, як певного представника Ядранської раси—європейця. В Гуцульщині цей тип заховався найкраще.

Про місце осідку українського народу та про його племена ми маємо літописні відомості ще з XI ст. по Р. Х. Ці відомості такі: дуже давно на правому боці Дніпра, коло Києва, сиділи Поляне, инакше звані Русь. За Полянми, далі на захід, в густих лісах тодішніх по р. Тетереву, Горині жили Древляне, себ-то лісові люди, а за р. Прип'ятю—Дреговичі, себ-то болотняні люди (драгва--болото).

На Волині за р. Случем жили Дуліби. На чорноморським побережжю коло Дніпра містились Уличі, а далі на захід, над р. Дністром—Тиверці. Тяжко сказати тепер, які племена жили понад р. Доном і в Сх. Галичині, але скрізь мешкали східно-південні племена славянські, від яких повстав теперішній український народ.

Побут. В перші часи свого життя український народ жив з мисливства (звіроловством) і плекав худобу (скотарство); в лісових країнах кохався в бджільництві. Лише з часом родючі землі України нахилили наш народ до хліборобства, з якого аж по сьогоднішній день він має найбільший пожиток.

В ті часи люди вбирались дуже просто: полотняна сорочка, такі ж штани, зверху свита, на ногах чоботи, або постолі, на голові шкiряна шапка—вся одіж пересічного Українця. Багаті пишалися шовковим убранням, парчею, футрами, золотими оздобами, ланцюжками, дукачами, золотими гудзиками, кованими пасками й т. и.

II. Вдача й звичаї українського народу.

В д а ч а. В очах чужоземних мандрівників, послів і инш. здавніх давень тодішні наші люде вважалися за щирих і привітних; цю вдачу наш народ заховав аж до сьогоднішнього дня. Друга риса вдачі є відвага й войовничий запал та прагнення волі, щоб не бути нікому підвладним. Коли б вони трималися одностайно, то були б надзвичайно сильними. Третя риса вдачі нашого народу—любов до веселощів, розваг, пісень та бенкетів: без пісні, танців і гри не обходиться ні одна омазія. Нераз літописець наш сердиться на українців за їх плясання і всякі бісовські пісні; але тісний їх звязок із поганською вірою народу та її обрядами затримав цю вдачу аж до теперішніх днів.

З в и ч а ї. Ця привітна та весела вдача відбилася й на звичаях нашого народу: не було смертної кари на провинників, ані калічення, як у инших народів; відбувалась кара грошима (штраф), вязницею, а найгірше,—кара неволі (невільницька праця).

III. Віра й вірування українського народу.

Ясними й веселими очима дивились Українці на світ Божий. Не знали таємних суворих богів, що напосідаються на щастя чоловіка. Вище по-над усе ставили й найбільше шанували світло й світляне тепло, що дає себе знати в сонці й теплі, у буйній рослинности, в усім житті природи. Шанували вони єдиного бога—небо, що посилає світло і блискавку і називали його **С в а р о г о м**. В пізніші часи різні прояви сили свого світлого бога називали ріжними йменнями. Сонце називали **Х о р с о м** і **Д а ж д ь б о г о м** (той, хто подає добро). Грізну громову силу, що гремить та бушує в бурю, називали **П е р у н о м**. Огонь називали **С в а р о ж и ч е м**, сином великого **С в а р о г а**, небесного світла й вогню соняшного, або блискавичного. До старших богів належав також **В е л е с** або **В о л о с**, „скотій бог“, оборонець худоби. Всі вони звалися богами, се-б то тими, що подають благо, добро. Окремих храмів, жреців, щоб тим богам служили, в більшій частині землі української, крім столиці Києва й инших великих міст, не було. Кожний сам справляв жертву або молитву богам за себе й за свою сімю.

В і р у в а н н я. Поруч з поганською релігією повстали й вірування, що теж до певної міри творили релігійний світогляд, але другорядний вже, більш примітивний. Заміщаючи собою

знання народу, ці вірування надзвичайно міцно тримаються до останніх часів і змінюються лише поступово і з великими труднощами.

Найбільшу увагу народню приваблювали світила небесні.

Персоніфікації. Сонце народ уявляє собі то царем неба, що освітлює та ogrіває землю вдень і обходить її вночі, то персоніфікує його в постаті людини, що живе там, де земля сходиться з небом. Кожного дня, обходячи небо, сонце одягається в ризи, що обсипають землю промінням світла й тепла. Український народ глибоко шанує сонце і вважає його святым. Коли хто молиться й не бачить перед собою ікони, хреста, то молиться до сонця; коли ж сонця не видно, то—на схід сонця.

Місяць—молодший брат сонця або око Боже, що поставлене ближче до землі й має великий вплив на людей і тварин, а через те народ з молитвою зустрічає кожную появу молодого місяця.

Зорі—діти сонця або сонця й місяця. Вони тісно сполучені з життям людей. Кожна людина має на небі відповідну зірочку й коли людина вмирає, її зірочка падає і щезає. В часи християнства стали думати, що тому, хто народився, на небі самим Богом запалюється свічечка, котра світить зіркою аж до смерті тієї людини.

Грім і блискавка. Грізна громова сила за поганських часів персоніфікувалася в образі бога Перуна. З часів християнства Перун замінився більш зрозумілими для християнина образами Іллі, архистрат. Михайла і св. Юрія. Ці святі під час бурі носяться по небу—Ілля на вогняній колесниці, архистр. Михайло на своїх крилах, св. Юрій на білому коневі й переслідують нечисту силу [чортів і инш.], поражаючи її своїми стрілами.

Мороз—як певне явище природи в зимову пору персоніфікується в образ старого, сивого діда з великими червоними губами і червоним носом, одягненого в снігову одягу і чоботи з льоду, обвішаного бурульками. Як дихне помалу, то й мороз невеликий, а як дихне дуже, то тоді й мороз робиться сильним.

Вітер—це сердитий дідуган, що живе десь далеко за морями. Він бігає по світі й моргає одним вусом, від чого настає вітер. Коли б він моргнув обома вусами, то повстала б така буря, що перевернула б увесь світ догори ногами. На чотирох супротивних кінцях світу стоїть чотирі велетні з величезними вусами й губами і дмуть ненастанно один до другого з приказу головного вітродуя. З якого боку велетень-вітер дме сильніше, з того боку віє вітер.

Вихор—виглядає як чоловік: чорний, у вовні, з кри-

лами, на руках і ногах має великі нігті, ззаду хвіст. Вихорі живуть на полі, але не сидять на місці, а перебігають з одного місця на друге. Особливо багато їх бігає перед дощем. Вихорі бігають лише вдень, а вночі ніколи, чим сильно відрізняються від інших духів. Коли вихор підвіє чоловіка, той чоловік мусить заслабнути.

Д о л я (щастя)—у практичному житті людини, що перейнялась християнською ідеологією, або не винайшла виходу з особистих духових суперечностей, не знаходить заспокоєння й шукає у своєму власному світогляді того, що могло б її заспокоїти. Образ долі й є відповіддю на шукання сенсу земного життя. Але не всі кола народніх мас однаково розуміють свій сенс життя, через те й доля кожного конкретизується не в однакові форми і має не однакове символічне призначення; **д о л я** з о б р а ж у є д у ш у п р е д к і в (родичів, близьких людей) і цим підноситься до культу предків, покровителів сімейного очага,—через те й щастя родини чи окремого її члена полягає в тому чи іншому відношенню його долі до нього. **Д о л я** л ю д и н и в и з н а ч а є т ь с я щ е в і д ч а с у її народження: „не родись багатим, а родись щасливим“. Така доля є суженою, вона записана в книзі судів і від неї не втечеш. Така доля в усіх творах народніх (пісня, казка, пословиця й инш.) є злою, лихою долею. **Д о л я** є п е р е д ч у т т я м ч о г о с ь: „доля щось чує“, „доля щось віщує“, й вона попереджує людину про його нещастя: душа тужить, душа нудьгує, голосить, як би попереджує її про майбутні нещастя.

Д у х и: Душа у кожній людині перебуває в голові чи в ямочці під шиєю, чи в грудях, чи в печінках... Підчас сну душа залишає чоловіка тимчасово, підчас смерті—назавше. Показується вона то в образі мухи, то бжолі, то метелика або пташечки, то в образі маленького чоловічка з тілом чистим, що аж просвічується, то, нарешті, як пара. За гріхи людини душа її переселяється в яку-небудь звірину: собаку, коня й инш.; рослину: дерево, траву й инш., де вона залишається до смерті тої істоти.

Р у с а л к и й м а в к и—дівчата, що потопилися з власної волі чи ненароком; померші нехрещені діти по народній уяві стають русалками. Походження їх сягає ще тої давньої пори, коли наші люде ховали своїх покійників на горах, в лісах, на перехресних дорогах або опускали в воду. Цим пояснюється те, що галицькі мавки живуть на верхівях гір, а русалки Наддніпрянської України так люблять гойдатися на гіляках дерев. Степовий характер України вплинув на те, що переважаючий тип водяної русалки є той, який любить перебувати в лісі й у во-

ді, а гірські русалки стали забуватися. Отже, через ріжну місце вість виникли й ріжні типи русалок. Тепер походження русалок де-які вчені виводять від незвичайної смерти людини (утоплена т. и.). Це пояснюється тим, що з часів християнства родичів своїх, наші люде стали ховати на означених місцях—цвинтарях. На старих місцях (ліс, гора, межа, роздоріжжя й т. и.) ховали лише тих, хто помер незвичайною смертю (утоплений) і вважається найбільшим грішником, якого на цвинтарі ховати не можна. І давні вірування в культ предків та персоніфікацію їх у русалок, мавок перейшли на душі цих самогубців, душа яких не може перенестись на той світ і блукає по землі та мститься на людях. Прогнання їх, захист себе від них є не що инше, як прогнання якоїсь небезпеки; через це саме й русалка, мавка є такою страшною в уяві народній. Поетично-релігійні уявлення про русалок можуть уважатися далекими потомками грецьких та римських німф і почасти нагадують сербські віли або німецькі ельфи.

Ч о р т—є найпоетичніший витвір творчої уяви українського народу. Він у перебільшеній формі відбиває найнегативніші і найкомічніші риси характеру самого народу. Чорт в основі свого поширення є міжнародний образ, перейшовши на Україну, з страшною, трагічною істоти перетворювався в образ комічний, набираючи побутових рис характеру самого народу. Це вже не той могутній дух, що колись повелівав безоднею й в своїй погорді падшого янгола повставав проти самого Бога; у нас він—нещасний бідолаха, що з великими труднощами наповнює свої підземні володіння ледве кількома заблудшими душами й тиняться по закутках та суголовках і підстерігає жінку, що забула помолитися, або чоловіка, що в роспуці дійшов до відчаю, аби заповнити в свої лабеті його нещасну душу. Народні уявлення про чорта тісно зв'язані з уявленням про нього Біблії та Євангелія, а головним чином з апокріфічними творами, народними легендами та мітами. У всіх народніх легендах чорт приймав діяльну участь у творчій діяльності Бога й виконував його доручення, але виконував недобросовісно, маючи намір у всьому знайти користь для себе. Живуть чорти у порожніх млинах, у руїнах, у глибоких балках, у кущах бузини, болотах, лісах, у полі. Зовнішній їх вигляд народ описує неоднаково; то він чорний, волохатий, то крім цих примет має ще крила лелеки та ріжки на голові; морду має собачу, хвіст кречком, на ногах і руках довгі пазурі.

Народня фантазія уявляє чортів у великій кількості, але вони потрохи винищуються або пристосовуються до інших ролей.

Нищатья вони св. Юрієм, архистр. Михайлом, а особливо св. Іллією.

Ілля веде з ними систематичну боротьбу, розїзджаючи по небі на своїй вогненній колесниці й стріляючи в них камінними стрілами. Пристосовуються чорти до різних праць—до тих праць, які мають в собі щось чудодійне й не зрозуміле для народу—до праць на залізницях, телефонах, телеграфі й т. и. Коли ж найстарший чорт хотів зрівнятися з Богом, збудовав собі високу башту, на яку забрав усіх чортів, щоби там налюбуватися своїм творінням. Але Бог зруйнував це збудовання й чорти летіли з нього 40 днів і 40 ночей,—і який упав у воду, став в о д я н и к о м, котрий упав у ліс—л і с о в и к о м, той, що впав у болото—б о л о т я н и к о м, і т. и.

В о д я н и к—божество річки або ставка—голий дід з опухшим лицем і одутловатим животом. Він—п'яниця і в череті має свою хату й господарство. Часами він ходить серед людей в образі чоловіка, але де сяде, там коло нього робиться мокро, а з лівої поли у нього вода капає. Весною водяник прокидається голодний і сердитий. В давні часи йому приносили в жертву коня, свиню і т. и.

Л і с о в и к—є найближчим приятелем водяника. Густий ліс, де так багато дикої звірини, який час від часу наповнюється страшними незрозумілими звуками, подібними до чийось тяжких стогонів, до чийогось розяреного реготу, наводить острах на ту людину, що не може зрозуміти причин такого таємничого й бурхливого життя лісу. Це все збуджувало народню фантазію до витворення лісового бога—лісовика. Змальовується він конкретно постаттю дикої людини з рогами й зростом найвищого дерева; ноги й борода у нього як у козла; характера він злющого: обертаючись у дерево і відгукуючись луною в тисячу голосів, він намагається збити чоловіка з дороги і серед своїх володінь його згубити. Образ лісовика нагадує нам аналогічний грецький образ сатира або римського фавна—тепер так поширеного пана.

Д о м о в и к.—Коли лісовик увесь час з чоловіком воює, то добродієм кожного домовладки є домовик, сивий дід, обросший сивими косами. Він є господар дому й живе у кожній хаті під піччю, ще від тих дуже давних часів, коли там господарі ховали своїх померших родичів і приносили їм жертви. Отже, домовик є як би той дух, добрий геній найстаршого предка родини, що його так шанує. Через те й піч заховала таку очищаючу й цілющу силу. Домовик має своє пильне око й над всім господарством родини, особливо над скотиною. Коли родина й усе господарство переходить у інше помешкання, туди переходить і домовик.

Л ю д е з н а д п р и р о д н ь о ю с и л о ю. Відьма — є найпопулярніший образ фантазії українського народу. Це

звичайна жінка, але наділена надприродними здібностями або від народження й через те має хвоста й чорну смугу вздовж спини, або через набуття [навчення] й не має ні хвоста, ні смуги. Природні відьми вважаються поважнішими й сильнішими в чарах від навчених, бо вони не лише роблять зло людям, але й поправляють його, тоді як навчена відьма може натворити багато зла, але не в силах його поправити. Зло, яке відьми найчастіше роблять людям, те, що вони видоюють у чужих коров молоко. Відьми мають силу перекидатися в інші істоти [кота, собаку й инш.], чи в річі [колесо, клубок], можуть впливати на перемену погоди, затримуючи дощ, здіймаючи зорі; своїми чарами відьми можуть накликати на людей різні нещастя, слабість і навіть смерть. Відьма може переноситись у повітрі на дуже великі простори, вилітаючи безпременно через каглу на кішці або на мітлі. Лиса гора коло Києва є столицею відьм не лише з України, але з цілого світу.

У п и р ь—це чоловік, наділений надприродними здібностями й за життя свого вважається „отаманом“ всіх відьм тої слободи, села, хутора, де живе сам. Все, що відьма робить, робить лише з дозволу свого „отамана“. Він і веде всіх відьм у певну пору до Києва на Лису гору, куди тоді збираються відьми зі всього світу. Після смерті упирь продовжує свою попередню працю по ночах; заходить він лише у ті хати, де на ніч перед сном не хрестять вікон та взагалі дір, проходів, через які можна пролізти в хату [комін, кагла]; там він вечерає, а коли знайде дитину, то виссе з неї кров, через що дитина вмирає. Народні уявлення про упирів відбивають собою одно з найстрашніших та найгрізніших вірувань українського народу. Вони беруть свій початок від оповідань про вампірів, що живуть у теплих країнах Нового Світу і ссуть кров тварини або людей; ці вірування, перетворивши вампірів у мерців, що виходять з могил і ссуть кров із живих людей, поширилися по всій Європі і в образі упирів перейшли й на Україну.

З н а х а р і.—Побут українського народу знає ще й знахарів (дід-шептун, баба-шепуха). Це не ті колдуни, що знаються з нечистою силою, їх діяльність проникнута до певної міри релігійністю, що ґрунтується, правда, на дохристиянських віруваннях та на легендарно-народній традиції. Засіб їх праці—замовлювання [див. про це „Замовлення“].

4. Двоєвірря.

На прикінці X ст. український народ прийняв християнську релігію, яка зробилась державною, офіційною релігією. Ісповідувала цю релігію вища кляса суспільства—князь, князівське військо. Народні маси дуже довго трималися поганської релігії. Осягнути правду християнської віри ці маси могли лише кілька сот літ пізніше, і правда ця була зрозумілою виключно зовнішньою стороною, її обрядністю; зміст її з боку релігійного був цілком поганський. Поганські вірування, поганські свята затримуються й лише зовні християнізуються: свято бога Перуна замінилось святом пророка Іллі; свято бога Велеса замінилось або св. Юрія, або св. Власія; свято Коляди замінилось святом Різдва Христового і т. д. Таке співжиття на протязі довгого часу християнської віри з поганською в світогляді нашого народу наз. **д в о є в і р р я м**. Це двоєвірря існує аж по сьогоднішній день. Ніяка боротьба християнського духовенства на протязі всього часу з поганством не припинила його існування.

- Питання:**
1. Чи відходить убрання сучасного українського селянина від убрання старих часів?
 2. Яка була давня віра українського народу й як він називав своїх богів?
 3. Які явища природи персоніфікував український народ?
 4. В які духи вірив і вірує народ?
 5. Як називає народ людей, що, після його думки, володіють надприродною силою?
 6. В чому виявляється двоєвірря народу?

- Завдання й теми:**
1. Де шукав своєї долі Семен Ворон—головний герой оповідання Коцюбинського „Ціповяз“?
 2. Які моменти народньої віри описав Коцюбинський у своїй повісти: „Тіни забутих предків“?

5. Українські обряди календарні й некалендарні.

На протязі цілого року, серед селянського життя ми зустрічаємось із такими ритуалами підчас навіть найбільшого свята [Різдва Хрис., Великодня, Зелених свят і т. и.] або найбільшої okazji (весілля, похорони і и. и.), що набрали постійного, незмін-

ного характеру від найдавніших часів життя українського народу. Ці ритуали народні ми називаємо обрядовими діями, або обрядами.

Українські народні обряди й обрядові свята відбуваються го один раз у рік і сполучені з народнім календарем (обряд Коляди, обряд Зеленої й Квіток, обряд Купала й т. и.), то відбуваються повсякчасно, мало не з приводу кожної важкої події, не зв'язуються з календарем і незмінно повторюються в обході кожного обрядового циклу [замовлення, весілля, похорони].

Календарні народні обряди, звичайно, скупчуються коло чотирьох моментів соняшного руху. Зимові обряди й свята обрядові збігаються зі святами Різдва Христового; літні обряди купчуються навколо Івана Купала, весняні й осінні обряди розкладаються на початок і на кінець польових робіт. Таким чином два повороти сонця (прибл. Різдво й Купала) і два зрівнання денні [Вдликдень, дні обжинків] складають як би чотири центральні моменти народнього обрядового календаря. Ці чотири групи свят народніх, що витворились в залежності від круговороту землі навколо сонця й положення її супроти сонця, є витвір не лише українського народу, але всіх народів Європи й інших країн світа.

6. Зимовий поворот сонця.

Обряд Коляди припадає на всі свята різдвяні [Різдво Хр., Новий Рік і Водохрищі]. Обставляється він надзвичайно врочисто різними обрядовими діями. Напередодні Різдва Хр., на вілію справляється вечеря, або богата кутя. Готуються до неї селяне надзвичайно серйозно, і з цілою низкою певних обрядових дій: з молитвою приноситься з току сіно і сніп ріжної пашні, частину сіна розстелюють під обрусом на столі, а частину кладуть на покуті, де зверху ставлять сніп. На покуті в деяких місцях України надзвичайно врочисто ставлять і кутю, накривши її книшом. З появою на небі першої зорі вся родина в чистому одязі сідають за стіл і починають вечеряти, закінчивши вечерю кутею. Так проводять вечір богатої куті. Перед Новим роком справляють вечерю щедрої куті, а на Водохрищі (перед Йорданню)—голодної куті (перед тим увесь день до свяченої води нічого не їдять).

На протязі всіх Різдвяних свят відбувається народнє свято Коляди. Найкраще це свято заховалося аж до теперішнього часу

поспіваши ще на подвіррі в круглякові, коляданки так, як до попередньої, підходять і до другої хати.

На Новий Рік, як починає світати, діти, переважно хлопчики, ходять по хатах і посипають (засівають) горох, пшеницю, жито і инш. приказуючи: «На щастя, на здоровля, та на нове літо; роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю; добрий день, будьте здорові з новим годом!».

Того ж дня доросла молодь в машкарах діда, цигана, баби, меланки і т. и. ходять посипати з козою. Посипають також, приводячи до господаря, його вбраного в кісники коня, вола, і т. и.

Це робить переважно челядь господаря.

О б р я д К о л я д и т а й о г о і с т о р і я.
Давня християнська церква в боротьбі з поганською вірою на одно із перших місць ставили і боротьбу з поганським обрядом Коляди. Ще з VI-ст. з часів Трульського Собора загально-християнської церкви ця боротьба велась на протязі цілого ряду віків і перейшла до церкви української. Не раз на Україні, в Кормчій (кодекс каноничних законів) текст заборони Трульського Собора повторювався і був обов'язковим для православного українського духовенства. Боротьба його була направлена проти Каланд, Вот, Врумалій, Сатурналій—всіх обрядових дій грецького і римського народу, що притримувався їх і після прийняття християнства. До цього приєднувалась ще й боротьба проти машкар, переодягу в козлів, сатирів і т. и.

Грецькі та римські свята В р у м а л і й (від 24 листопада по 17 грудня) було святом поганським в честь бога Діоніса; в цю пору був поширений звичай мушшнам переодягатися в жіночий одяг, а жіноцтву—у мужеський, а на лице накладати відповідні машкари. За Врумаліями слідовали С а т у р н а л і ї (від 17 по 24 грудня) в честь бога Сатурна.

В ці дні переводились обряди: гладияторська гра, мисливство, заколювання поросят, подарунки, різні забави та обопільне вгощення.

Після Сатурналій слідували В о т и (від 24 грудня до 1 січня)—дні жертви і звичаю подарунків. З 1 по 5 січня розпочиналося свято Каланд. Це було свято загальної радості, бенкетів та багатості і щедрої їди. Найбідніші люди в ці дні зі всіх сил намагалися мати багату святочну вечеру. Це все виходило із переконання, що чим веселіше проведуть початок року, тим краще буде життя на протязі цілого року. В ніч на перше січня веселі гурти ходили по вулицях з піснями й танцями, зі сміхом і веселим гамом, стукаючись у хату й будячи господаря різними жартами та смішками. В цю пору переодягалися, обдаровували один одного, сипали грішми, випрошували: діти ходили із хати до хати, підносили господареві яблуко, за що

отримували дарунки і гроші. З часів візантійського цесаря Юстиніана Врумалії, Сатурналії і Воти були знесені, а Каланди січневі були поширені на весь дванадцятидневний святочний цикл від Різдва аж до Водохрищів. Цей останній акт, прищепившись до народнього обрядового життя, затримався аж до теперішніх часів.

Коли ми порівнюємо цей пізнійший обряд греко-римський з українським обрядом Коляди то закріпимо величезну схожість до самої назви К о л я д а (Каланда). Таку обрядову спільність можна пояснити з одного боку єдністю натуралістичних уявлень, що лягли в основу обряду, а з другого—одне джерело культурного впливу, що поширився в різні часи по території майже усієї Європи і залишив глибокий слід у побутово-релігійнім життю кожного народу. Релігійна обрядність Греції і Риму була тим джерелом, що обогатила обряд кожного народу, а разом з тим і українського.

О б р я д К о л я д и і х р и с т и я н с ь к а ц е р к в а. Як не боролась християнська церква з цим обрядом, але знищити його цілковито вона була не в силі. Отже єдиний для неї вихід був санкціонувати цей нелюбий для неї обряд, і краші його вияви підняти до лона християнської обрядности. Таким чином, поганські привітання наступаючого Нового року християнська церква підняла до свого святочного різдвяного циклу з 24 грудня по 6 січня; поганські спомини про життя бога Дионіса замінила споминами про народження Христа; поганський похід по вулицях гуртків молоді в масках з привітаннями й підношенням яблука та різні їх розваги замінила колядниками зі зіркою. Саме слово „Каланда“, „Календа“, яким означалися давні греко-римські поганські обряди, перенесено на Різдвяні свята і зробилося своїм словом у всіх романських, германських та славянських народів. Таким чином старе [поганське] свято і нове [християнське] стали поруч, обопільно впливаючи одно на друге: елементи ворожіння, привітань, переодягу, данини, плуг у християнському обряді пояснюються лише впливом поганського обряду; водохрищі [хрищення водою], святі гості [Божа Мати, Ісус Христос, апостоли й инш. святі], хожденья Богородиці, і баг. инш. лише під впливом християнських молитвенних сюжетів проникли в колядкові пісні, що мають на меті привітання поганського новоліття. Християнська церква, яка, нарешті, гостинно приютила у себе всю обрядність поганського свята Каланд, вбрала в себе і символіку поганського обрядового ритуалу.

О б р я д К о л я д и і п о б у т н а р о д н і й. Зі святом Коляди розпочинається Новий рік. Ночі зменшу-

ються, а дні збільшуються. Відбувся поворот сонця від зими на літо. Правда, весна й літо ще далеко, але все життя селянина, всенький його добробут залежить від того, що майбутнє літо принесе для селянина зі свого врожаю. Ці турботи, таке загадування про майбутні достатки примушує кожного хлібороба вживати всіх заходів, щоби майбутній рік був найбагатший і приніс в його хату найбільше достатків. Отже й робиться все те, що в його силі. Обрядова дія і слово з нею пов'язане є найсильнішою зброєю за-для досягнення найкращого добробуту. Сніп хліба на покуті, сіно, сама кутя, обряд її ставлення, плуг, обстановка і характер самої вечері, на богату кутю, на Щедрий вечір (Меланки), ворожіння і т. и. все це звернене виключно на те, щоби в майбутньому літі забезпечити собі найкращий урожай. Ця ідея і символіка з нею зв'язана виявляється також і в колядкових піснях—привітаннях і побажаннях, в дії колядково-го обходу по селі, в щедруваннях на Меланки і т. и.;—все це ховає в собі виключно те, аби притягти до себе всі добрі сили природи, що можуть вплинути на збільшення майбутнього врожаю.

Отже ідея плодородності, надії на врожай, на достаток у всьому житті селянина лежить в основі всього обряду Коляди.

Обряд Коляди і святочні розваги (переодягнення й маскара). На передодні Нового року і на самий Новий рік парубки переодягаються й маскуються хто в медведя, хто в Меланку, в цигана, в діда, в козу, в журавля і з плугом або з козою, медведем веселою гурьмою ходять по хатах і посипають, за що отримують певні подарунки. Найбільш поширений звичай на Україні є ходити з козою; образ кози, козла так популярного підчас обряду Коляди походить ще від греко-римського обряду Сатурналій, а ці останні ведуть початок ще від величнього грецького обрядового походу в честь бога плодородності, вина—Дионіса, спутниками якого були козли (tragos), сатири. Отже і в цій народній грі ховається той давній символ достатку, багатства, який ми вже бачили у всіх обрядових діях коляди. Таким чином обряд Коляди в цілому є обрядом закликання майбутнього добробуту селянського, зв'язаного з сільським натуральним господарським життям всього українського народу.

1. Яка різниця між обрядами календарними і не-календарними?
2. Які народні вірування зв'язані з багатою кутею?
3. Звідки повстало свято Коляди?
4. Яке значіння надає народ всім обрядовим ді-

- Задання й теми:**
1. Пословиці, приказки і прислів'я народні, що зв'язані зі святом Різдва Христового та їх сенс.
 2. Різдвяні свята мого села та його побут.
 3. Новий рік і його роля в житті народньому.

7. Обряди весняного зрівнання дня і ночі.

Весна в уяві селянина. Радість і веселощі масниці це є перше передчуття весни. Чіпляння К о л о д к и на масниці передбачає як би моменти молодости, майбутньої дівочої і парубочої любови, їх сватання й майбутнього весілля. Але не в цьому первісна вага весни. Весна із сільсько-господарського погляду є пора великої і надмірної праці, початок напруження всіх сил у відношенню до польового господарства, пора полегчення та збогачення у відношенню до скотарства. В таку трудову і незвичайно важну для селянина пору він живе, перебиваючись якими-небудь лишками і всі інтереси та надії покладає на мийбутнє, щоб то на літний та осінний збір сіна, хліба, городини, овочів і т. и. Отже селянин дивиться на весну з погляду її чисто господарського, угілітарного значіння. Але з чим найважливішим для селян значінням весни лучиться ще й розуміння її естетичної краси. Весною природа до чоловіка як би усміхається своїм найяскравішим і найрізноманітнішим вбранням. Сонце ще не грізне і не палоче, а лише ніжною ласкою грає на весняній землі, уквітчаній квітками, на воді, яка ще скрізь видніється. Повітря легке й свіже, дихається вільно й радісно; скрізь відчувається, що життя відновлюється; широко розгортається надія й нестримана радість. Скрізь відчувається краса весни та порив її молодости. Це все так зрозуміле для селянина; бо не краса зими, і не своєрідна краса осені приваблюють його душу. Людина, що жие життям близьким до природи, що веде з нею постійну і майже непереможну боротьбу, боляче відчуває зимовий холод та осінню сльоту; це все не нахиляє його душі до насолоди суворю природою зими та сумної, тужливої осені. До того ж первісний чоловік та селянин теперешній як дитина любить яркі фарби, що сильно вражають його зір; ця природня риса теж сприяє тому, що весна з її великим багатством квіток приваблює до себе його душу.

Весняні свята в очах народа мають свою особливу красу. Він любить квітки й любується ними не лише через те, що пасивно, спокійно оглядає їх красу, ні, скорше через те, що вони

для нього дорогі, як предмет забави, розваги, як кольористе вбрання. Первісні народи й наші діти мало цікавляться квітками у тому вигляді, як вони ростуть на кущах, або в полі; але вони починають любитися ними, коли нарвуть їх багато, а ще більше, коли вони сплетені у вінки, зібрані в букет, або коли вони уквітчують коси дівочі. Таким чином весна у селянина, у головного носителя сивої давнини, викликає хоч і складні, але досить певні потреби й настрої утилітарно-естетичного характеру, які відбиваються широкою хвилею у весняному обряді та його грі й забавах.

З у с т р і ч і п о ч и т а н н я в е с н и. Всі блага, що приходять разом з весною, селянин прагне закріпити за собою. Задля цього він вживає цілу низку релігійно-господарських обрядів, щоби не позбавитись тих вигод, яких він так очікує. Задля цього він власними заходами намагається зв'язати зі своєю долею увесь той приплив животворчої сили, яку природа так щедро розкриває перед його очима.

З а к л и к а н н я й зустріч весни є першим етапом такого весняного обряду. Заховується він у двох типах: в одному з них чоловік через п і с н ю—в е с н я н к у звертається до уособленої (персоніфікованої) весни, просить її привезти з собою свої дари, змальовує її верхом на бороні, закликає її. Другий тип є той, коли за м а г і ч н о г о віщуна весняних радостей вважають птиць, що прилітають з півдня і виявляють своє існування веселими співами та щебетом.

Обряд закликання весни наближається до молитви, до культу весняного бога. Той молитвений настрій, що визначається у веснянках, заклику весни, мусів виявитися у формі молитви богам та певного принесення їм жертви ще в дохристиянську пору. Ця молитва свідчить про релігійну відправу, що переводилася у самої релігійно-господарської громади засобами, які вона мала у себе; ці засоби молитвенні зводилися до особливої п і с н і-з а к л и н а н н я або пісенного замовлення.

О б р я д в е с н я н о г о о ч и щ е н н я. З наступленням весни виникає у селян потреба переконатися, що те благо, яке проходить з весною, не буде відвернуто якою-небудь злою волею (нечистою силою). Отже повстає потреба захисту від шкоди, зарази, та взагалі від різної нечисти. Задля цього ті засоби, що у первісного чоловіка і у селянина цілком аналогічні до його засобів лікарських; примітивний розум розуміє явища життя в грубий механічний спосіб: коли він переконаний, що кожну слабкість можна видалити із хворого через висисання, то й своє помешкання, своє поле, худобу він захищає від напасти в

такий же спосіб—ч е р е з о ч и щ е н н я за допомогою вогню, води й шуму, обходу і обмахування повітрям. Весною, коли можна вже відчинити вікна й двері, майже всі народи притримуються тої примітивної гігієни, щоби повимивати, повичищати та повивітрувати всю нечисть, що набралася за зиму. Це чищення, що має характер чисто практичної гігієни, народня уява розуміє далеко ширше і надає йому навіть релігійного значіння. На Україні чищення водою або обмивання зв'язано з часом передвеликодним, коли все з хати вивозиться, хати біляться, а вся обстановка й річі обтираються та обмиваються. Тоді ж приблизно відбувається очищення й вогнем: хати й худоба обкурюються; все те, на чому чоловік спав—солонина, сіно, все непотрібне як і всяке сміття—це все спалюється з метою увільнення від ворожої сили, що накликає слабість або смерть. Таке жочищаюче значіння має і процес обгорювання свого села, поля города.

О б р я д в е л и к о д н ь о ї р а д о с т и в е с н и. Найбільша радість весни на селі припадає на великодні свята. Населення всіх хуторів, сіл спішить у найкращій святочній одязі до своєї церкви, ще задовго як зазвонять на утренню. Сотні возів з дітьми оточують церковну загорожу навколо, а з середини ціле море вбраних, оздоблених пасок, печених поросят, шматків сала і т. и., а поруч з ними на білому фоні рушників яскраво червоніють крашанки... Коли паски освятаються, всі спішать до дому. По всіх улицах, дорогах чути гомін та веселий сміх народу, що йде до церкви. У такий всенародній радості навіть і сонце приймає участь: у цей день, сходячи, воно особливо виграє своїм промінням. Навіть грішні покаяники й ті на цей день увільняються з пекла й збираються в дом Давида. Народ вірить, що на перший день Великодня відчиняються двері світлого раю, пекло зачинається, а різні митарства нищаться, через це саме душа, що в цей мент умирає, йде просто в рай і поселяється в обиталищі праведних. Після церкви люди розговляються. По розговинах спати гріх, бо в цей день Спаситель зі своїми учениками розвозять людям щастя: хто засне, той може його проспати.

Як зимова коляда стоїть у самому центрі різдвяних обрядів і різдвяного свята взагалі, так у центрі весняних обрядових дій стоїть в е с н я н а п і с н я—п р и в и т а н н я. Гурти молоді—дівчат і парубків, часом і дітей, переходять од хати до хати і особливою піснею висловлюють різні бажання господарям, за що в нагороду достають гостинця або грошей. Ця привітальна пісня (веснянка) співається виключно на Великдень. В Галичині ця пісня-веснянка зветься р и н д з і в к е ю.

До цієї категорії весняних привітальних пісень відноситься народня пісня, що зв'язана з обрядом водити тополю.

Весняний культ предків. Поминки на цвинтарі (проводи) так популярні у всіх славянських землях відіграють велику роль й на Україні. Селяне після великодних свят у певний день (неділя, понеділок, а то ще й на великодній неділі) йдуть на цвинтарь, розміщуються коло могил своїх родичів і після панихиди—парастасу справляють проводи: відбувається спільний обід, а що не з'їдять, залишають на могилі.

Поминання предків на весні, на проводах відбувається найбільш врочисто. Пояснюється це тим, що предки вважаються найлпшими оборонцями інтересів свого потомства. Отже, помолитися за них, пригостити їх самих і цим задобрити, власкавити їх особливо весною, в пору найбільших господарських надій і сподіванок на врожай, є акт надзвичайно важний. Цей культ поминання переслідує цілі очищення; почитаючи своїх предків, селянин просить їх не тільки не перешкаджати йому скористуватися своїми господарськими благами, які обіцяє йому весна, але й допомогти своїм таємним, віщим впливом на його долю та господарство.

Обряд першої борозни. Перша борозна на весні є момент для селянина незвичайно важний. Від успіху оранки залежить і матеріальний стан життя його: через те й оранка розпочинається врочистим початком (проведенням першої борозни) з молитвою, жертвою (богатий обід, закликанням й очищенням).

Таким же врочистим є й акт першого засіву. Образ сівача й його роль відіграє незвичайну роль: його особу оточують особливою обрядовістю. Насіння в поле виносить найщасливіший. Перед засівом сівач знімає просфорку, яку бережено з Благівіщення; просфорка кладеться і до мішка, з якого сівач сіє. Таким чином, сівач по думці народній є носителем майбутнього щастя й достатку. Також особливої благодаті сповнюється і саме зерно.

Обряд першого вигону скотини на пасовисько [полонина]. Покуття Галицьке, Гуцульщина є країною, де населення, гуцули живуть виключно із скотарського промислу та молочарського господарства.

Отже обряд полонини в цій місцевості заховався найкраще.

Полонини це—то рівні, то горбоваті, то хвилясті обшари високих гір Гуцульщини, що від осени до половини мая вкриті снігами, стоять безлюдними дикими пустирями, а як на весні по-

віють теплі полудневі вітри, ростають сніги, тисячами потоків шумлять гори, і ті недавно снігові обшари покриваються густою, буйною травою, на зеленім тлі якої змальовується живий килим гірських чічок, а згодом на тих обшарах закипить життя тисячі овець, коров, коней і т. и. Кожний властитель такої полонини ще заздалегідь готується до вигону скотини, до п о л о н и н с ь к о г о п о х о д у. Ці приготування він обставляє цілою низкою обрядів (кидання підкови, на якій готується ж и в а в а т р а—розводиться вогонь, але без сірника, примітивним способом через тертя дерева об дерево, і цей вогонь не згасає до кінця пасовиська, обкурювання місця для стоїща худоби і т. и.)

Перед святою неділею, то-б-то поред Зеленими святами, коло 20 мая, а на Великій Україні на св. Юрія (23 квітня) виганяють на полонину худобу. День цей є визначним у житті гуцулів: стріляють, трембітують (трублять у довгу трембіту) скрізь по горах, віячарі трублять у роги; це все означає, що настав час виражатися у полонину. Віячарів обливають водою, аби віаці давали багато молока.

Рано до сходу сонця умовленого дня [на Великій Укр. на св. Юрія] стає господарь коло дверей хліва, де ночує худоба, перепускає її коло себе, лічить її, молодим дає ймення і кожну бе свяченою вербою, щоби під час полонини нічого їй не пошкодило.

Відчуває цей рух і худоба: починає ревити, бляти, бігати по царині. Скрізь по горах зчиняється таке незвичайне життя від руху людей та скотини, від голосу трембіт, віячарських рогів, стрілів, гомону пісень, реву товару, бляння овець, іржання коней, виття й гавкання псів, що годі не добачити в тім якоїсь близької і значної зміни по усіх горах, якогось приготування до великого гуцульського свята. Це свято тріває коло двох тижнів і зветься х і д п о л о н и н с ь к и й. Під час цього ходу співають відповідних пісень, що звуться п о л о н и н к и.

Цей обряд заховав у собі всі форми очищення, щоби до скотини не пристала яка нечисть, а коли пристала, то, перепускаючи через вогонь, бючи свяченою вербою, говорячи молитву, виганяють її.

О б р я д д е р е в а і к в і т о к (З е л е н і с в я т а). Убирання зеленню домів, церков і инш. існує скрізь у славян. Це свято є найпопулярнішим у народа українського й дуже тісно сполучене з днями св. Тройці і св. Духа; воно носить назву З е л е н и х с в я т. Убирання зеленню відбувається на передодні з вечера або у досвіта самих свят; переводиться це у звичайний спосіб без певного ритуалу.

Самі обряди починаються лише тоді, коли всі мешкання села уквітчані зеленню й обставлені молодим деревом („кличанням“). Центральний пункт цього обряду складає вихід, винесення дерева (березки) з дому в ліс або до води, де веселяться, бенкетують. Поруч тут же в лісі дівчата влаштовують різні забави [гаївки, хороводи], плетуть вінки й завивають березку. Це зивання виявляється в тому, що гілки кучерявої, або плакучої березки сплітаються до купи так, щоби вийшов вінок. Це звичайно робиться при повному мовчанні, пісні-ж про цей обряд лише гадають:

Ой завю вінки да на всі святки,
Ой на всі святки, на всі празники,
Да рано на всі празники.

Під час всіх цих весняних звичаїв відбувається ще й ворожіння про наречених, про шлюб. Саме завивання березки на перший день Зелених свят (св. Троиці) і розвивання її на другий день (на св. Духа) примушує молодь увесь час проводити в лісі, а не в селі, переносити головну обрядову дію в поле, а не на вулицю чи площу села. Отже ми бачимо, що на Зелені свята квітки служать оздобою молоді, але головна увага скупчується все таки не на квітках, а на березках та на свіжих гілках, якими прикрашаються помешкання. Це весняне дерево і весняне вбрання зеленого дівча можна вважати пережитком вірувань та релігійно-господарських відносин первісного чоловіка на протязі всього його життя. Релігійний культ дерева і священні діброви складають одну з тих форм релігійної свідомості, через яку на певному шляху свого розвитку проходить вся людськість. Не підлягає ніякому сумніву, що й Українці колись молились до дерева і до священних дібров. Про це заховались сліди у літописі та творах Кирила Туровського. Цей релігійний стан українського нароу відбиває і його обряд Зелених свят. Отже культ дерева і священних дібров зясовує нам релігійну природу весняного обряду Українців. Священні діброви мали колись велике значіння: вони немов-би несли відповідальність і за майбутній врожай, бо принесення від священного дерева до села галузки, значило прищеплення села до блага, що спочиває на цілому священному дереві і від нього сходять.

Але ще раніше від дерева обрядового значіння набрали квітки, що є такі популярні під час Зелених свят, квітками вибирали дерево, з польових квіток плетуться вінки й квітчані гірлянди, квітками оздоблює чоловік себе і своє помешкання. Такі весняні свята нагадують давні римські Фльоралії (floreo—цвіту); Як ці Фльоралії в свій час мали на меті заклинання цвіту пашні, так квітки Зелених свят мають теж саме значіння. В основі свята квіток лежить прагнення допомогти й прискорити квітнування хібового цвіту, прибравши квітками себе й своє по-

мешкання. Таке заклинання хлібового цвіту веде своє життя ще від ідолопоклонства.

Русальна неділя або Русалії. Всю неділю по Зелених святах селяне називають зеленою, клечальною, русальною. Назва „зелена, клечальна неділя“ повстала від зелені або від клечання, яким селяне прибирають свої помешкання, „Русальною“ називається через те, що після переконань народніх протягом всієї неділі з річок виходять русалки на беріг, у місячну ніч пливають по воді, бігають по полі, гойдаються на гіляках дерева, заманюючи подорожніх і коли кого піймають, то залоскочуть до смерті. Найбільш вони небезпечні в зелений четвер, який через те й називається русальчим великоднем. Свято Русалій найбільше святкують молодіці без участі парубків і дівчат під откритим небом (на степку) і найчастійше близько води. На протязі всієї цієї неділі співають особливі веснянки—русальні пісні.

Назва Русальна неділя, русальні пісні, русалки веде своє походження ще від греків та Римлян, яких давня святкова обрядність (Rosa, Rosalia, Rosaria, d'es Rosarum) перейшла і до нас від тих святкувань рож, що такі популярні тепер серед народів Західної Європи (Італія).

Поминання предків, що зв'язане з оздобою гробів, могил квітками, мало місце ще за часів античної поганської релігії. Свято квіток також ще тоді вважалось часом небезпечним і не відповідним для праці, бо в цей час можна було бачити душі померших. Свято Русалій якраз має поминальний характер, в основі якого лежить вірування в русалок і походить від віри наших предків у душі померших своїх родичів. На ці душі, яких поминали підчас Русалій, перейшла і назва свят, а також вони стали зватися русалками.

Отже свято Русалій на Україні може вважатися переживання занесеного разом із християнством греко-римського святкування рож і частування душ предків вдруге на прикінці весни, як і на її початку (Проводи). Коли на початку весни це свято квіток ховає в собі заклинання майбутнього хлібового цвіту, то на прикінці весни, в момент самого квітування має характер перестороги, що охороняє цвіт пащин від біди. Культ предків і їх поминання ховає в собі момент просьби, щоби вони обороняли інтереси свого потомства. Подібно до того, як на початку весни первісний господар намагався заповнитися допомогою померших родичів, під час хлібового квітування, коли весна переходила на літо, він приносив їм жертву вдруге. Але цей обряд, стикаючись з моментом проводів весни, вилився в обряд проводів русалки, як персоніфікованого образу

свята Русалій. Сталося те, що ми бачили з весною, яка персоніфікувалась в конкретний образ жінки—Весни. Цим можна з'ясувати той факт, через що покійники предки стали уявлятися виключно в постатях жіночих з прикметою жіночої краси та дівочої расплетеної коси: образ жінки—Русалії злився з образом душі помершого.

- Питання:**
1. В чому значіння весни для кожного селянина?
 2. Для чого народ закликає весну?
 3. З якими пережитками віри зв'язаний перед-великодний звичай народній очищення свого обійстя?
 4. Який сенс весняної радості і в чому основа цієї радості?
 5. Яку вагу для селянина має обряд першої борони і першого засіву?
 6. Чим можна з'ясувати весняний культ предків?
 7. Яку роль відіграють дерево і квітки на Зелені свята?
 8. Звідки повсталала віра народня в русалск?

**Задання
й теми.**

1. Весна і зв'язана з нею віра народня в драматичній поемі Л. Українки „Лісова пісня”.
2. Свято „половини” та звичаї і віра народня з ним зв'язані.
3. Русалка в поезії Т. Шевченка.

8. Літній поворот сонця.

Обряд Купала. Напередодні і в день 24 червня український народ святкує Іванця, або Івана Купала. В цю пору сонце на небі підіймається на найвищий ступінь і подає на землю найбільше світла й тепла. Земля під палким промінням сонця виявляє найбільшу силу свого життя, розкриваючи всі його тайни; в цей момент ростуть найбагатші рослини, розвиваються найкращі квітки; навіть така рослина як папороть, і вона не встоїть перед могутнім палким промінням сонця і в ніч на передодні Купала розцвітається чудовою квіткою. В ту надзвичайну ніч дерева переходять з одного місця на друге і, шелестячи листочками, розмовляють між собою. Розмовляють тоді тварини і всі рослини взагалі. Ріжні трави набираються особливої чудодійної сили

що примушує знахарів і відьом збирати зілля і використовувати його чудодійну силу за для свого ремесла. Отже в цю ніч розцвітає червонно-вогненна квітка папороті. Все тоді дивується, дивлячись на таке рідке й незвичайне явище: дивується чоловік, зачудований квіткою папороті, дивуються і всі нечисті сили, що на ту хвилю найбільш наповнюють землю. Чоловік і темні сили природи [чорти, відьми, лісовики, русалки, вовкулаки, домовики, мерці, упирі і т. и.] всі вони простягають руки до цвіту папороті, щоб його зрізати. Народ Український вірить, що той, хто підстерігає цю квітку й дістане її, той буде знати все, що робиться на світі і набуде сили відмикати найміцніший замок, лише до нього доторкнувшись; той буде найщасливіший, бо йому розкриваються всі скарби землі, всі її багатства. За оволодіння квіткою папороті розпочинається боротьба між чоловіком і нечистою силою. Чоловік уже перед папороттю: окресливши свяченою хрейдом навколо себе круг, озброївшись проти нечистої сили хрестом, сідає він посеред круга на розстелений рушник. В цей момент настає страшна хвилина для чоловіка: перед його очима з'являється вогнена квітка; вже простягнув він руку за квіткою, як в ту хвилю тьма-тьмуша всякої нечисти підіймають страшний регіт, крик і виття. Добре, коли чоловік не злякається і твердо йде до своєї мети; але й тоді не кінець його митарства: таємні сили, щоб відтягнути увагу чоловіка від квітки, в простягнуту руку намагаються замість квітки встромити ковалок порохня вого дерева, або головешку. Нарешті чоловік здобув квітку, заховав її під шкіру мізинця лівої руки або в шапку чи в постіль і спокійно очікує других півнів, щоб сміливо йти до дому; але й тут нечиста сила стає йому на перешкоді: то обмане його і замість півнів сама закукурікає перший і другий раз далеко раніше; чоловік вийшов із круга, не дочекавшись других півнів і пропала квітка, або, перекинувшись жидом, купцем, починає торгувати шапку, постолі, де переховується квітка, і це встоїть чоловік, за великі гроші сторгує й продасть, тоді з реготом все зникає: купець, квітка й гроші, а чоловік до самого ранку як турман буде блудити по лісі. Така чудодійна сила природи виявляється в Купальські дні. Український народ дуже почитує Івана Купала.

Оберігаючи себе від нечисті, яка тоді заповнює землю, селяне, охороняючи себе від неї, кладуть на вікна свої хати жалку кропиву, а в дверях до худоби—молоде осикове дерево, вирване з корінем; крім того селяне йдуть у поле, оглядають його, щоб не допустити до нього злих людей, що роблять на посівах закрутки, що закручуються на скотину, на певну людину; ці закрутки дуже небезпечні для того, на кого закручуються і для того, хто їх потім вириває. Напередодні Купала, в день Купала й

кілька днів опісля ходять селяне за ріжнородним зіллям, яке потім, освятивши в церкві, вживають для ліків і ворожіння.

На передодні Купала йде дівчина у ліс шукати зілля т и р л и ч; коли знайде, вирве з коріннем і промовляє: „Тирлич, тирлич! Ти до мене дев'ять лег'нів (хопців) прилич, з дев'яток вісім, з 8 7, з 7-6, з 6-5, з 5-4, з 4-3, з трьох два, з двох одного, то мій суджений не розгуджений”. Після такого замовлення зілля-тирлич вона приносить до хати й переховує до другого дня. На слідуючий день, як тільки зазоріє, йде вона до сходу сонця по воду і промовляє: „Як вода борзо йде, так аби я борзо віддалася, як сонцем всі люде радуються, так аби мною радувалися; як вітер шпарко йде, так аби до мене шпарко свати їхали; як любить маціцька дитина свою мамку і гине за нею, так аби лег'ні гинули за мною”. Так промовляє три рази причім зачерпує три рази води, несе її до хати і варить у ній зілля тирлич. У тім виварі має дівчина рано вмитися, тоді вона напевне цього року вийде заміж, і то скорійше, або пізнійше відповідно до того, чи вітер віяв шпарко чи ні тоді, як брала воду і промовляла. Отже не дивно, що дівкам сильний вітер на Івана Купала так бажаний.

Того-ж дня перед Купалом у вечорі молодь справляє Купала та Марену—два опудала з соломн. Ці дві великі ляльки в жіночому вбранні ставлять одну коло одної, недалеко розкладають вогонь, потім беруться за руки, ходять навколо Марени, перескакують через вогонь і співають купальські пісні. Через де-який час нападають парубки, видирають Марену в дівчат, розривають її на шматки або топлять.

На другий день, на самого Івана Купала дівчата зрання йдуть у поле, збирають квітки й траву на купальські вінки, якими опісля ворожать, кидаючи їх у воду по два вінки кожна дівчина—один загадує на себе, другий на якогось хлопця. Коли вони зійдуться до купи на воді, то значить дівчина буде в парі з хлопцем. Крім такого способу ворожіння є ще багато інших.

9. Обряди осіннього зрівнання дня і ночі.

Обрядове свято Обжинок. Приблизно коло Спаса (6 серпня) закінчують жати жито. В день закінчення жнив відбувається селянське свято „обжинки”. Дожавши до кінця, жінці залишають невижатими кілька стеблинок жита, зв'язують із них „Спасову бороду”, обернену колосками донизу, з колосків вимикають зерно і сіють між корінем стеблинок

приговорюючи: «Роди, Боже, на всякого долю—і бідного і багатого»; при цьому примушують парубків пролізти попід стеблини борода, даючи їм досить сильні штовхани. Скінчивши з „бородою“, жінці кидають через голову назад серпи: чий серп застрягне в землю, то той жнець і на другий рік буде жати у того самого господаря. Після цього починають плести вінки і співають обжинкову пісню: „Котиться житечко в снопочок“. На загальний вибір одна з дівчат одягає на голову вінок і в супроводі жінок йде до господаря: при цьому співають о б ж и н к о в і п і с н і. Підійшовши до хати, здоровлять господаря і посподиню з обжинками. Дівчина з вінком на голові виходить наперед, кланяється господареві і, в'даючи йому вінок, промовляє: „А дай, Боже, щоб ми на другий рік дождали жито жати і вам вінка принести“. Господар бере вінок, дає дівчині гроші й відповідає їй: „Дай, Боже, щоб на тебе в церкві вложили вінець“. Потім вгощає всіх жінок, а часом навіть грають музики до півночі. Це звичайно буває тоді, коли господар збирає хліб толокою, себ-то без плати і у невеликі свята. Люде йдуть „помагати збирати хліба за те, чим господар їх вгостить.“

Обряд дожинок чи обжинок є святом величальним і з давніх давен відбувається у германських народів і у славян. В наші часи майже у всіх хліборобських країнах ми спостерігаємо врочисте несення до села чи до оселі останнього снопа, вбраного в кісники та квітки або вінки. Підчас цієї радісної процесії співають окремі обжинкові пісні, виконують певні обряди. За основним актом обрядової гри йдуть і інші розваги—танці бенкету, що весело відбуваються в час наступлення давно жаданих плодів земних.

10. Обряди не зв'язані з народнім календарем.

З а м о в л е н н я. „Увійшли до низенької хатки. Темно. В передньому кутку на стіні чуть-чуть відокремлюються образи. Зо всіх чотирьох сторін, як і во всіх хатах села Бойківки, намальовані крейдою хрести. Під образом дід посадив бабу з дитиною, а сам, склавши руки, став поодаль... Тихо, спокійно, але з силою, твердо відрубуючи слова, почав молитися—нашіптувати старець: „Помолюся Господу Богу Всемогущому, Пресвятій Пречистій Діві Марії і Тройці святій єдиній і всім святим тайнам;—я вам ся молю і вам ся поклоню: будьте мені до допомоги до порятунку й з сього Івана хрещеного ізогнати всякого врага і супостата, всю нечистоту і біду ізогнати із сього хрещеного, рожденного Івана, із його частей, із його члунків і із всіх чувст-

від поганого болища, нечистого, паскудного плачища і всіма силами божими і духами святими. І так мі, Боже, допожи во Тройці Святій і Пресвята Діво Маріє, свята Магдаліно, свята Варваро і всі святії... що вас викликаю, що вас прикликаю, що вас молю, що вас прошу і вам ся кланяю.

„Помолюся і поклонюся Небу, Землі, Звіздам і Сонцю праведному, Вітрові святому і всім святим силам Божим і всім святим духам небесним; Тобі, Отче святий, всемогутій, всевишній, поклоняюся Тобі і слугам Твоїм святим—будьте мені до помочи, порятунку із сього рожденного хрещеного Івана ізогнати поганого болища, гістища нечистого роматуса, кервище паскунну і всілякого болища невідомого і незнайомого ізогнати його і закласти його всіма силами Божими і духами святими”

Щирою, гарячою, вільною вірою в Бога і його силу, в можливість єднання його, старого чоловіка, з Всевишнім віяло весь час від цієї молитви. Віруючи в її чудодійну силу, старець звернувся просто до Плачу, щоби його конче прогнати і заклясти.

„Ти поганий Плачищу, нечистий Плачищу, паскудний Плачищу! Я до тебе говорю—говорю до тебе всіма силами Божими: відки ти прийшов, із чогось прийшов на сього хрещеного рожденного Івана—чи із скалів прийшов, чи із степів, чи із вертенів, чи водами, чи дорогами, чи розпутями, чись прийшов із громів, чи з блискавиць, чи з огню, чи з води, відкись прийшов—там піди; ай ніхто тя не видів колись прийшов, аби тя ніхто не видів колись ізійшов—ізійди, потім не увійди, застрічаю тя і проклинаю тя всіма силами Божими... Роса сходить со небес благословенна, падає на землю благу благословенну—сонце пригріє, вітер подує, вона ізгине від сонця і від вітру. Як роса погибєє від сонця і від вітру, так поганий Болище-Плачище... від божественних молитов, від святих слів, від вгонників (угодників) Христових, від усіх сил небесних погинеш, почорнієш, як уголь розсипишся на порошок, від нешнього (сьогодняшнього) дня аж до віка. Пропавесь і пропадеш, єсь проклятий і заклятий во вік віків амінь.”

Що таке замовлення? Старець, що замовляє, вірить в те, що цією молитвою він досягне бажаних наслідків, коли всі потрібні для цього умови виконано. Коли те, чого на замовлення чекали, не здійснилось, причиною є не саме замовлення, а щось інше: був вибраний незручний час, або всі обряди, що вимагалися замовленням, не переводились детально, або моральний стан особи, що замовляє, не був на висоті, або сама формула замовлення, чи його дія була переплутана. Отже причина невдачі полягає не в самій суті замовлення, а в невиконанні тих умов, що були потрібні для замовлення. Лише тоді

суть замовлення може не дати бажаних наслідків, коли йому протиставиться друге замовлення сильнійше, другий знахарь—могутнійший. З цього погляду замовлення є словесна формула, що має репутацію певного і неотразимого засобу задля досягнення наміченої мети, при умові, що всі вказівки і засоби, яким не може противитись ні закон природи, ні індивідуальна воля, коли вона не користується для цієї мети, якими-б то не було чарами, виконані точно.

Замовлення мають дуже довгу історію. Вони зустрічаються ще в асирійських написах. Античні народи (греки й римляне) дуже вірили в їх силу. На Україні „заклятія“, що нагадують замовлення, зустрічаються ще в договорах перших князів з греками: „еліко їх єсть нехрещено да не имуть помощи от Бога а ні от Перуна да не ущитяться щит своїми і да посічени мечі своїми от стріл і от іного оруж'я своего і да будут раби в весь вік в будущем“. Таким чином, з перших днів народнього життя через діло і слово вживались засоби, які на думку первісного люду могли допомогти йому в тім чи инш'м тяжкій становищі.

Весілля. Коли парубкові прийде пора одружитися, й коли він знайде собі дівчину по серцю, вродливу щей до того господарю, і коли вони змовляться між собою побратись, тоді з дозволу дівчини до її батьків на переговори приходять його мати й сестра. Зговорившись через свою матір з батьками молодої, молодий через де-який час іде до нареченої з старостами. Не йдуть вони одразу до хати, а просять їх впустити. Ввійшовши з дозволу до хати без молодого, вони ніби то шукають куніци, яка буцім то забігла в це подвір'я і нарешті знаходять дівчину. З цього моменту традиційний і гумористичний жарт перомінюється на серйозне сватання. На другий день, або через кілька днів відбуваються заручини; тоді вирішують де й коли має бути весілля.

Перед весіллям в суботу по обіді дружки молодої йдуть у садок, і виломлюють там невеличке деревце, або гарну гияльчку зимою соснову, літом яблуневу, грушеву, або вишневу **г и л ь ц е**—(вильце) вносять до хати і затикають у хліб [коровай], що лежить на столі, кожний пагінець—гілочку, вбирають невеликим китицями із калини, вівса, барвінку, чорнобривців і др. квіток та хлібових рослин, перевивають їх кольоровими нитками, шовком чи биндами; до гиячок приліплюють невеличкі засвічені воскові свічки. Поміж гиячок гильця кладуть трохи жита, иноді гильце буває так прибране, що й листя не видно—самі квітки. Гиль-

це завжди ставиться на протилежному від покуття кінці стола, де стоїть воно увесь час. Почесне місце у весільному обряді займає коровай, та його зготування. З короваєм зв'язується достаток, багатство молодих: „скільки пар робило коровай, щоб стільки пар молодий мав волів”.

Наближається шлюб молодих. Дівчата прибирають молоду до шлюбу, в той час приходять від молодого музики і грають молодій на добридень. В ту саму пору до шлюбу готується і молодий. В момент шлюбу в церкві молода турбується про те, щоб у майбутньому досягнути впливу на свого чоловіка; віруючи в чудодійну силу де-яких забобонів, що цілі століття живуть серед народу, молода самим пильним способом переводить ці чарівні прийоми в життя: старається першою стати на рушник, простелений в церкві перед аналоєм, свою руку кладе поверх руки молодого і т. и.

Після шлюбу молоді йдуть (їдуть) до хати батьків молодої, де їх батьки зустрічають і благословляють. В ту хвилину в хаті для молодих готують на покуті п о с а д, застелений кожухом, оберненим до гори вовною. Молоді сідають на посад і всі обідають. Після обіду, співів молоді направляються до батьків молодого, тут усі виходять на подвір'я у певному порядку, де на ослоні стоїть діжа, на якій лежить хліб і сіль. Молодий з боярами стає перед хлібом, а в той час із хати виходить його мати у виверненому кожусі і в шапці і несе в пелені овес, горіхи, зернята соняшникові і гарбузові та дрібні гроші, обходить навколо діжі, за нею йде молодий, за ним бояри; на кінці або поруч з матір'ю йде світилка і тримає в руці волюшки, в середині яких знаходиться дерев'яна шабля, засвічена свічка і цілушки хліба.

Після цієї церемонії молодий, прийнявши від молодої подарунки, бере в свою чергу подарунки для молодої та її родичів (для матері чоботи) з хлібом і гильцем іде до молодої. Зі своєю дружиною з музикою і співами. Цей похід виступає у такому порядку: попереду всіх іде молодий з старшим дружбою, за ним всі бояре йдуть парами, за їх останньою парою як-би дружиною молодого йде музика, а за музикою батьки й родичі молодого. Коли цей похід підійде до воріт молодої, застає їх зачиненими. По обидва боки воріт стоїть багато парубків і з піднятим палицями у гору не пускають походу молодого в подвір'я. Спочатку дружина молодого проситься, щоб її пустили—нічого не помагає; тоді починають бій і беруть ворота силою. Велика кількість оборонців воріт дають сильний опір, після чого поїзжане приступають до мирних переговорів. Під час цієї боротьби й переговорів два старости з поїзда молодого перелазять через ворота у подвір'я молодої і після де-яких церемоній

входять до хати молодої і дають хліб, калачі, їм відповідають, що не знають, хто вони за люде; ті кажуть: „Ми йдемо з Туреччини руському царю служити, а соцький кватирю тут показав“. Оборонці нареченої—брати або чотири хлопчики з палицями вступають з ними в боротьбу.

— „А то що таке за козаки у вас?“—питає дружба, показуючи на оборонців молодої.—„Це наші воїни“, відповідають йому.

— „А ну, нехай покажуть свою храбрість!“ кажуть всі разом, і дружба і старости починають з ними бій; інші родичі заходять боярам з-за плечей і рушниками вяжуть їх зі словами:— „Ви розбіяки“... і як би беруть їх у полон. Через всю цю церемонію в хаті молодої молодий стоїть у снігах і чекає, поки теща на прийде до нього з даниною (подарунками, або хлібом і горілкою).

Наступає момент покриття голови молодої. Молода при тому тяжко плче, бо настає хвиля розставання з всім тим, що найкраще звязувалось з життям дівочим. В момент покриття молода силкується не дати покрити свою головоньку і цим показує, що як тяжко розлучатись з діаванням. З великими труднощами її покривають. Перед тим, як молодий має везти молоду до себе, наступає також тяжка хвиля для молодої—її розставання з подругами.

Молодий везе молоду до себе. Їх зустрічають з хлібом і сіллю й ведуть у хату. Молода, переступивши через поріг хати мужа, виймає з під-поли чорну курку і кидає її під піч. Молодих просять за стіл, вгощають, а бояре переносять до комори придане молодої. З цього часу молода залишається у мужа і вступає в ролю господині. На протязі всього весілля співають пісні весільні і в де-які моменти танцюють.

В е с і л л я і й о г о і с т о р і я. В житті людини є момент, що кладе ознаку і відіграє велику роль в дальшому існуванню тієї людини. Такий момент відбувається тоді, коли людина—дівчина чи парубок, перестає жити своїм особистим життям, а починає будувати життя спільно зі своєю дружиною. Отже, інтереси родини, свого власного дому розбивають все життя людини на дві частини: закінчується перша і кладеться велика підвалина для добробуту життя родинного. Цей важливий момент відчувається всіма народами, починаючи з самих перших днів їх існування до останніх часів. Конкретне виявлення цього моменту в релігії і реально—побутові обставини український народ називає в е с і л л я м, бо лише тепер він веселиться відповідним чином.

В найстарші часи життя українського весілля в тій чи іншій формі вже відбувалось. Але з розвитком історичного і культурного життя мінялася і форма весілля. Були часи, коли

на чолі родини стояв не батько, а мати, і цей момент називався **м а т р і а р х а т о м**. Однак жіноча природа і тоді була слабшою од чоловічої і потребувала захисту, і в дальшому своєму розвитку матриархальний побут родини змінився патріархальним [pater—батько], коли на чолі родини став батько; через те значно змінилися і форми шлюбу. Українські пам'ятки письменства знають лише патріархальні форми родинного життя.

По літопису давньому частина українського народу „мали звичай свої і закон батьків своїх... Шлюбний же звичай мали, не хотів зять по наречену, але провів вечір, а завтра приносив на конях, що давали, а древляне жили як звірі, і шлюб у них не було, але умикували (викрадали) дівчат коло води, один звичай мали Радимичі і Сіверяне, сходячись на забави, на танці і на всі бісовські розваги і там викрадали собі жінок, з якою хто умовився“.

Таким чином, як каже літописець, у Полян, до яких належав і сам автор, була найкраща форма шлюбу по вільному договору, навіть з приданим; у Древлан панувало умикування дівчат, теж саме було у Радимичів, Сіверян і Вятичів, але в пом'ягченій формі—за згодою дівчини. Ці всі три форми шлюбу патріархального життя цілком заховалися в українському весільному обряді і у весільних піснях аж до теперішнього часу.

П о х о р о н и. Ніщо так не турбує селянина, ніщо не концентрує так його думки коло певних життєвих явищ, як явище смерті.

Вже заздалегідь всі почування народні прямують до того, аби застерегти себе від смерті: виявляються різні спроби передбачати наперед, що в такий то момент тій або іншій людині загрожує смерть; ці прикмети та передчування смерті в народньому житті вкладаються в найрізноманітніші форми. Так, по вірі народній, смерть майже кожної людини перестерігається або снами тієї особи, що має вмерти, чи особи близької до неї, або віщуванням та передчуттям близької смерті.

Крім снів велику роль в народньому житті відіграють різні прикмети.

П р и г о т о в а н н я п о к і й н и к а д о п о х о р о н. Як чоловік помре, дають до церкви на подзвіння душі; потім покійника обмивають, наряджають у найліпшу одягу і кладуть на стіл у передній кут: головою до образів, ногами до порога. Увесь час над покійником читаються „часи“. Разом із цим готують для покійника труну і на цвинтарі копають ям. Коли покійника несуть або везуть ховати, родина його (мати, жінка, донька) не тільки тужить та щирими, ревними

сльозами виявляє свою розпуку, але ще над ним і голосить. В голосіннях своїх вона вихваляє покійного, оплакуючи весь тягар та велику втрату, яку вона понесла через смерть покійного.

Голосити та причитувати під час оплакування покійного є одна з головних складових частин обряду; основа його ховається й губиться в глибокій давнині, ще в часах поганства, коли майже в такій самій формі оплакували покійних та голосили над ними. У незвичайно давні часи один арабський історик, описуючи похорони знатного руса, каже, що одна з дружин його, яка виявляла волю вмерти разом із ним, перед своєю смертю співала дівочі пісні, в яких прощалась зі своїми близькими. Літописець, розповідаючи про помсту кн. Ольги за свого мужа кн. Ігоря, звертає увагу на її бажання оплакати смерть його: „да поплачуться над гробом його“.

Той же літописець, оповідаючи про Волод. Мономаха, наводить прохання останнього до Олега, щоби він відпустив невістку, яка, оплакуючи свого мужа, „сяде як горлиця на сухе дерево, голосячи“. Найвидатніший твір давньої укр. поезії „Слово о полку Ігореві“ захвало найкращі зразки голосінь: „Плаче мати, Ростиславля за юнаком князем Ростиславлем: з туги похилилися квітки і дерево до землі пригнулося“. „Чується голос Ярославни; самітною зузуюлю голосить вона рано вранці“...

Такі голосіння і нині ми чуємо по всій землі українській.

Похорони парубка або дівчини.
Під час похорон парубка або дівчини похоронна обрядність виконується цілком инакше, ніж під час похорон иншої людини. Тут можна бачити, що в сумний похоронний обряд вливається ціла низка обрядів та звичаїв весільних. Таке на перший погляд незвичайне сполучення похоронного і весільного обрядів переходить через увесь обряд.

Коли вмирає дівчина, її одягають так, як на весілля: в намисто, ковтки, каблучку і перевязують руку рушником; голову її уквітчують як на весілля; з сосни роблять гильце, уквітчане квітками калини, барвінку, житом, просом та ячменем і ставлять на столі. Гильце, як спускають дівчину в могилу, кидають туди-ж за нею. До хреста, що звичайно несуть попереду погребового походу, прив'язується рушник, а до корогов хустки. Одному парубкові перев'язують руку хусткою і одягають на палець перстень; цей парубок заступає молодого.

Парубка одягають, як молодого і до шапки, що кладуть з ним у труну, як молодому на весіллі, пришивають квітку.

Помершим, як, парубкові, так і дівчині, чипляють до боку хустку, як молодому і молодій під час весілля. Але головий

звичай підчас похорону парубка чи дівчини виявляється в тому, що печуть коровай і шишки. Коровай кладуть на віко труни, яке, звичайно, несуть до цвинтаря окремо від труни і тут перед тим, як спустити тіло в яму, перед одкритою труною ріжуть коровай на шматки і по шматочкові наділяють усіх, хто приймав участь у похоронах. Шишками, а також биндами, коли ховають дівчину, і хустками, коли ховають парубка, наділяють усіх, хто брав участь у похоронах, ще в хаті перед тим, як виносити тіло на цвинтарь.

На кладовище труну з тілом завжди несуть одчиною і окремо від віка; при тому, коли ховають парубка, то труну й віко несуть дівчата; а коли ховають дівчину, то труну й віко несуть парубки. У де-яких селах тих парубків, що несуть покійну дівчину, називають боярами, а дівчат, що несуть покійного парубка—дружками, аналогічно до того, як на весіллі називають боярами парубків, що ведуть до шлюбу молоду, а дружками дівчат, що ведуть до шлюбу молодого.

Така символіка весільного ритуалу підчас похорон походить від того, що покійні, парубок або дівчина, не встигше одружитися за життя, приймають одруження по смерті з мгилою.

П і с л я п о х о р о н. Коли покійника поховують, тоді всіх, що приймали участь в похоронах, запрошують на поминки по душі вмерлого, на обід. Під час обіду душу покійника, звичайно, поминають так: „Нехай з Богом спочиває, та нас нескоро до себе дожидає“. Через дев'ять днів після смерті справляють поминки, так звані девятини, через 40 днів—сороковини, через рік—роковини. Поминки ці виявляються в тому, що дають до церкви на службу Божу; в ці дні до церкви приносять мисочку, а також обдаровують дідів та інших бідних милостиною. У багатих в ці часи справляють цілі обіди для дідів і бідних.

1. Через що український народ так шанує свято Купала?
2. В чому сенс обрядового свята обжинок?
3. З яких практичних інтересів народу повстав обряд замовлень?
4. Що таке замовлення і яка його роль в житті українського народу.
5. Що таке гильце і яка його роль у весільному обряді?
6. Через що коровай у весільному обряді займає таке поважне місце?
7. Який момент у весільному обряді є найтрагічні-

нійшим для молоді?

8. Де у весільному обряді можна бачити пережитки умикання та купівлі й продажі молоді?

9. Яка різниця між обрядом похорон старих людей та молодих—парубка і дівчини?

Задання і теми: 1. Квітка папороті—символ щастя і долі селянина?

2. Народний обряд весілля по песі Шевченка „Назар Стодоля”.

3. Весілля і похорони парубка або дівчини.

4. Замовлення мого села.

11. Народні обряди та їх місце серед духової діяльності первісного чоловіка.

Що таке народний обряд? Примітивне спільне життя українського народу, холи інтереси особи ще не виявлялися так, як вони виявляються тепер, коли основна звичка первісного чоловіка жити й почувати так, як і другі їм подібні люде, була сильною, а бажання жити окремим своїм особистим духовим життям ще не виникло,—тоді то всіх членів громади, рода охоплював один і той же настрій. Цей колективний настрій і знаходив вихід у певних обрядових діях, народніх обрядах.

Народні обряди ми уявляємо собі як народню дію, що повстала шляхом не розумової праці, а потреб почуття та віри виконуються вони народом багато разів на рік під час певного часу календарного року або підчас певних житьових обставин. Того, що примушує звертатися до тої або іншої обрядової дії, обрядового ритуалу, святкування, в більшості своїй народ вже не памятає, але це не перешкоджає йому надавати цьому святкуванню величезного значіння; до обряду народ звертається також підчас лихоліття (голод, пошесть, посуха й инш.). Коли підчас холери або якої пошести на скотину селяне оборюють свої села, вони чекають від цього певного реального блага. Цей факт свідчить про те, що в глибині народньої свідомости ще живуть такі думки та уявлення, які вже цілком чужі нашим поглядам та уявленням. Чоловік вище піднятий культурно, вже переживає те, чим ще живе людина первісна. Те, що було колись життьовим явищем, побутом, для теперішньої культурної людини є аномалією. Отже народні обряди безперечно вирости з

явищ життєвих, заснованих на даних побуту, що колись мали реальний, практичний сенс. Таким чином обряд є поетичне змальовання побутових виявлень первісного чоловіка : належить не до народньої релігії, а до більш давніх вірувань і уявлень, із яких потім виділилась релігія в тих рямках, в яких ми її розуміємо тепер, коли вона займає самостійне місце, цілком окреме від філософії, права, мистецтва і взагалі наукового знання.

Обряди як заклинання й очищення. Майже всі обряди вводяться у дві великі громади заклинання і очищення, що переводяться в життя самим народом безпосередньо або через своїх жреців, ксдунів, знахарів. Слабість, переляк, зрада чи що инше в обекті мисляться як сторонні предмети, що вгніздилися в людське тіло або куди инде, і заклинач, знахарь мусить його звідти видобути. Що знахарь видобуває і саму слабість, а не лише духа, це наочно видно із самого способу лікування—через висисання з того місця організму, де болить. Так само переводиться і заклинання, господарь свою хату і себе уквітчує квітками, зеленню з метою, щоби зацвіли ті хлібові рослини, що він посіяв; господарь радіє, коли до його хати прийдуть колядники, бо вони співають про його майбутній господарський достаток, з цєю метою він виганяє зі свого господарства, з мешкання, від скотини, з поля всякі уроки, слабість та все инше, що стоїть на дорозі до його добробуту, через вогонь, шум, обгорювання і та обход, нарешті, у літню спеку або рано весною він обливає дерево або себе самого водою, щоби його поле, його луг та посіви були полляті дощем і буяли, означуючи добрий врожай.

Від первісного побуту і духового життя до обряду. Ця первісна магія, з одного боку, заснована на особливій грубій філософії, яка у своєму зародкові має сучасні поняття про закони природи і повстала чисто розумовою дорогою; з другого—боку вона племає віру в духів, що вважається першим кроком до релігії. Таким чином первісний чоловік відноситься до духів цілком так, як і до фактів неодушевлених; його магія примушує, знесилює їх замість того, щоби їх примирити або змилосердити через молитву, як це зробила б релігійна людина. Коли первісний чоловік згубить яку-небудь коштовну для себе річ, то зараз же починає її шукати; не відшукавши її, він звертається до внутрішнього откровення і намагається відчутти, де знаходиться його згуба. До такого способу відгадування він приходить лише тоді, коли вичерпає всі инші засоби звичайного відшукування згуби; у селянина вкрадено коні: після даремних заходів їх відшукати він вертається до ворожки з метою відгадати, хто вкрав коні. Тут

бачимо, що селянин цілком відрізняє звичайний спосіб шукання згуби від того акта, коли він хоче вмовити в себе чи через власне внутрішнє передбачення, чи за допомогою ворожбитів; в цьому останньому виявляється перший крок від реального життя піднятися до діяльності незвичайної, надприродної, до обрядової дії заклинання.

Егоцентризм первісного чоловіка. Головною рисою всіх обрядових дій є віра в те, що селянин-господар і його багатство (поле, дім, господарство і т. и.) мають однакову долю. Заклинання, до яких звертається первісний господар, наочно свідчать, що те явище, яке він закликає, замовляє, є необхідним для тієї чи іншої хати, для того чи іншого господарства і т. и. Первісний господар завжди вважав себе носителем своєї власної долі. Такий погляд первісного чоловіка на природу є строго егоцентричним, бо в осередок всього існуючого він ставить себе та свої особисті інтереси, і його особі мусить служити все, що є в світі. Від такого строго егоцентричного погляду на природу впливає у первісного чоловіка і теперішнього селянина непохитне переконання в доцільності її явищ. Іх обох у природі цікавлять не закони, що керують нею, а лише корисні або некорисні прояви цих законів. Вони знають цілком докладно найневловиміші властивості великої кількості рослин, тварин, ґрунту, джерел водних і т. и. Сума їх знання про явища природи остільки велика, що кожда середня освічена людина в порівнянні з ним буде здаватися неучом. Ці то знання, що є вислідом довгої вікової практики, керують людиною, що стоїть близько до природи і під час мисливства, рибальства і в час полонини (пасовиська), і під час сільсько-господарської праці. Уявляючи собі в найфантастичніший спосіб закони природи, первісний чоловік артистично вміє використовувати їх явища, бо, на його переконання, природа створена виключно для нього.

Боротьба з природою. Не дивлячись на таку самовпевненість первісного чоловіка майже на кожному кроці його буденної праці егоцентричний погляд його на природу порушується. Це трапляється тоді, коли яке небудь явище природи випадає не на користь йому, а на зле; в зв'язку з цим мусів би він зрозуміти, як це вже зрозумів культурний чоловік, що віками набутого досвіду не досить, що він зраджує чоловіка і йому не допомагає: посухи та зливи, не сприятливий стан ґрунту, епідемії та хвороби культурна людина приймає вже без нарікань і старається через наукові та технічні дослідження, винаходи побороти ці пригоди в повній свідомості, що велика царина народнього лихоліття залишається ще по-за сферою його впливу. Цілком инакше дивиться на це первісний чоловік. Тут вияв-

ляється вся незломна сила його егоцентричної натури. Майже цілком безсилий у боротьбі з несприятливими для нього явищами природи, селянин через свій егоцентричний світогляд не може залишити без боротьби ні одного з цих явищ. Він вважає, що вони звернені проти нього. Лише думка про можливість впливу на ці явища може привести до рівноваги егоцентричну натуру первісного чоловіка. Цей вплив на природу він переводить через заклинання або очищення.

Роль знахаря, жреця в боротьбі з природою. В боротьбі первісного чоловіка з природою дуже важну роль відіграє знахарь. Найкращий носитель заклинань, замовлень і инш. він стає посередником між селянином та природою. Таким є вже відомий нам дід, що замовляє дитину, киргизський бакса, або сибірський шаман (знахарі). Всі вони, особливо два останніх лікують хворого через заклинання—замовлення. У своїй праці вони підіймаються до екстазу, себ-то до духового стану сконцентровання (зосередження) розумової енергії в одному й тому-ж напрямі думок і почуття та постійної підтримки себе в такому напруженні. До такого стану вони приводять себе завдяки впертому внутрішньому прагненню вилічити хворого. Через круження підюджування себе, через одноманітну мелодію акомпаніменту музичного інструменту (кобаци, бубна) через істеричні викрики, та рухи свого тіла, різні наркотичні напитки, та попередній піст, через всі ці заходи їх екстаз, або стан чутливості збільшується, і вони відчувають себе морально сильнішими і здібними зробити все, віра їх в себе збільшується, і обманцями, шахраями їх в такий момент назвати не можна, бо це „лікування“ їх можна зясувати лише в той спосіб, в який ми зясували спосіб первісного чоловіка, що відшукує свою згубу. Довівши себе до такого екстазу і заразивши ним всіх присутніх і самого пацієнта, шаман, бакса, прагне вмовити йому здоров'я. Цей спосіб впливу при певних умовах не відкидає навіть і сучасна медицина. Отже навіть різні фокуси, яких уживає знахарь підчас лікування і які він може переводити тільки в стані морального напруження: скакання по гарячому залізі, видих вогню і т. и.—ці всі кроки можна назвати також природними: вони мають своєю ціллю викликати віру в знахаря, віру в його силу, себ-то мають на меті передати його власну віру другим.

Обряди заклинання—негативні і позитивні. Коли виганяється з організму звичайна слабкість або що инше—у всіх випадках провадиться акція вигнання: коло хворого кладуть навіть особливі ляльки, або садовлять півня, і тоді відбувається акт переганяння слабости з тіла хворого в инший предмет; це буде акт негативного лікування, не-

г а т и в н о г о з а к л и н а н н я.

Коли господареві хати наговорюються різні добрі побажання щодо його майбутнього добробуту (колядка, щедрівка, риндаївка) це є приклад п о з и т и в н о г о з а к л и н а н н я. Між цими двома типами заклинань є велика різниця. Коли підчас негативного заклинання можливі реальні наслідки відлікування, то підчас наговорювання щастя вже в ніякому разі не може вважатися природнім і реальним кроком, бо ніякі відомі нам закони природи цього наговорювання не в силі сповнити. В цьому якраз і позначається головна властивість помилки первісного світогляду: переплутання природнього з надприроднім, що в великій мірі виявляється у первісному світогляді. Тут людина прагне впливати на те, що з нашого погляду ні в якому разі не підлягає волі людини. Але ця помилка не є випадковою; вона є наслідком егоцентричного світогляду первісного чоловіка, бо сильне бажання, його воля є для нього і волею світа. Від такого стану свідомості первісного чоловіка, і нашого селянина виникли різні сільсько-господарські обрядові заклинання й очищення, бо первісний чоловік вірить, що лише через свою волю він зможе викликати дощ підчас посухи, прискорити або забезпечити добре квітування корисних рослин, забезпечити добрі наслідки рибальства, сіяби, полонини і прогнати всяку нечисть із свого помешкання, череди або ватаги чи табуна, поля і таке инш.

О б р я д і р е л і г і я. З попереднього ми вже розуміємо, що народня обрядовість заснована не на признанні незмінності законів природи, а на вірі в можливість, коли це потрібно, їх порушення.

Прийоми народньої обрядовості аналогічні до прийомів наукових, але психологія її ховається в глибоко ненауковім світогляді, і цю психологію можна підвести до основ релігії первісного чоловіка, яку розуміють як виявлення вищих сил, що значно перевищують сили чоловіка і які вважаються керуючими і контролюючими природу і життя людське. Нарешті народня обрядовість у значній мірі заснована на уявленні про божество. Віруючи у свою владу над природою, що служить інтересам лише його одного, первісний чоловік уважає себе як би за бога; ще яскравіше твориться уявлення про божество тоді, коли обряд переводиться через осіб спеціально для цього призначених, через жреців, волхвів, знахарів. Уявлення про чоловіка, як про бога поширено у всіх диких народів.

Д у а л і з м о б р я д о в о ї д і ї. Таким чином потреби й бажання людини виступають надзвичайно яскраво, а ці потреби й бажання складають психологічний осередок, серед

якого виникла і релігійна свідомість. Отже обрядова дія може бути покладена і в основу вищих форм релігійної свідомості; вона з'ясує нам і народній дуалізм добра і зла, любови і страху в уявленні про божество; ці ознаки дуалізму червоною ниткою перейшли через релігію всіх народів світа, починаючи від індусів, єгиптян і кінчаючи, через євреїв (Бог і диявол), християнством. Дуалізм цей можна в перше запримітити в обрядових діях; коли у позитивному заклинанні відбувається процес народження бога-благодавця, добродія, то у негативному заклинанні, в очищенні треба шукати джерело злого, страшного духа, суворого бога-чоловіконенавистника.

Значіння обряду. Зі всього попереднього можна зрозуміти яке поважне місце займає обряд у духовій діяльності первісного чоловіка. Місце його там—одно з перших. З одного боку, обряд є основоположником знання про природу та місце людини серед неї; з другого боку, обряд кладе велику підвалину до розвитку релігії, значіння якої в духовому житті людини є зрозумілим для кожного із нас. Нарешті, значіння обряду полягає ще й у тому, що його символіка та ритмічність гуртового виконання причинюються до повстання народньої поезії.

- Питання:**
1. В чому можна вбачати сліди впливу природи української землі на життя та побут і вдачу українського народу?
 2. Пригадайте собі різні вірування народу зі свого села!
 3. Кожен із вас нехай пригадає собі з прочитаного один поетичний твір з української літератури, в якому описувались би які-небудь народні вірування.
 4. Пригадайте, в яких обрядах можна бачити очищення?
 5. Які обряди заховали заклинання?
 6. Дайте хоч один приклад, який підтверджував би егоцентризм селянина?
 7. Яка різниця між заклинанням і очищенням, позитивним і негативним заклинанням?

- Задання і теми:**
1. Баяди Шевченка: Тополя, Русалка, Утоплена і народні вірування, що в них виявляються.

2. Українські народні вірування в „Енеїді” Котляревського.
 3. Українські народні вірування у повісти О. Кобилянської „Земля”.
 4. Опишіть, які обряди відомі вам у вашому селі?
 5. Опишіть з обрядового боку Різдвяні свята вашого села.
 6. Запишіть хоч одно замовлення свого села в повній обрядовій формі його виконання.
 7. Запишіть, які ви знаєте легенди про святого Юрія?
 8. Запишіть обряд Зелених свят у себе.
- .
-

